

T. XXII (2019) Z. 4 (56)
ISSN 1509-1074
DOI 10.24425/rhpp.2019.131502

**ROCZNIK
HISTORII PRASY POLSKIEJ**

Przyjaciel Dzieci
(*The Children's Friend*)
published in Warsaw under
the editorship of Jan Skiwski
(July 1892 – March 1911)

Part I: General characteristics
and literary texts

Instytut Nauk o Informacji
Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN
ul. Podchorążych 2
PL 30-084 Kraków
e-mail: krzysztof.wozniakowski@
up.krakow.pl
<https://orcid.org/0000-0002-7626-6118>

**Warszawski
„Przyjaciel Dzieci”
pod redakcją
Jana Skiwskiego
(lipiec 1892 –
marzec 1911)
Część 1:
Charakterystyka ogólna.
Teksty literackie***

**Krzysztof
WOŹNIAKOWSKI**

KEY WORDS:

Polish press in the 19th and early 20th century,
children's and juvenile magazines, literary models
in juvenile literature in late 19th century

SŁOWA KLUCZOWE:

Polska, czasopiśmiennictwo dla dzieci,
czasopiśmiennictwo dla młodzieży, XIX i początek
XX wieku, literatura dla dzieci i młodzieży

ABSTRACT

The first part of this article focuses on one strand in the history of the weekly magazine *Przyjaciel Dzieci* (*The Children's Friend*) under the editorship of Jan Skiwski (1892–1911), i.e. the gradual revision of the rules concerning the selection of its literary content, laid down by his predecessor Jan Kanty Gregorowicz (1867–1890). Skiwski modified them without abandoning the principles and artistic models of 19th century realism.

ABSTRAKT

Pierwsza część artykułu przedstawia dzieje wydawnicze tygodnika „Przyjaciel Dzieci” za redakcji Jana Skiwskiego (1892–1911) i przeobrażenia jego zawartości literackiej, polegające na ostrożnej rewizji zasad z czasów kadencji Jana Kantego Gregorowicza (1867–1890) przy zachowaniu podstawowych związków ze wzorcami artystycznymi epoki pozytywizmu.

* Artykuł powstał w oparciu o kwerendy i badania finansowane w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki nr UMO-2013/11/B/ HS2/02589, ID 23859: *Polska prasa dla dzieci i młodzieży*

Streszczenie

Pierwsza część artykułu rekonstruuje dzieje wydawnicze „Przyjaciela Dzieci” lat 1892–1911, zwracając uwagę na zmiany wydawców pisma („druk E. Skińskiego”, od r. 1900 Warszawskie Towarzystwo Artystyczno-Wydawnicze, od r. 1902 Towarzystwo Akcyjne S. Orgelbranda Synów) oraz dokonane przez redaktora naczelnego Jana Skińskiego zmiany adresów redakcji i przeobrażenia jej składu w latach 1901 i 1911, a także utworzenie w r. 1908 osobno edytowanego dodatku „Świątek Dziecięcy”. Zawartość tygodnika została zredukowana do 10 działów, w większości jednorubrykowych.

Kluczową i najbardziej prestiżową pozycję zachowywał dział tekstów literackich (ogółem 3675 tekstów: powieści, opowiadań, powiastek, wierszy, drobnych form scenicznych — dzielonych na utwory dla dzieci starszych i młodszych). Ich zespół autorski uległ w XX w. istotnemu odmłodzeniu, redakcja definitywnie odstąpiła od zasady niepublikowania utworów fantastyczno-baśniowych, ostrożnie wykorzystywała też wprowadzone po r. 1905 cenzuralne możliwości podejmowania tematów polskich walk narodowo-wyzwoleńczych XVIII–XIX w. W sumie jednak pismo nadal hołdowało raczej pozytywistycznym wzorcom artystycznym, nie reagując wyraźniej na prądy modernizmu.

1.

Jan Kazimierz Skiwski (1867–1925), warszawski poligraf i wydawca (posługujący się na co dzień jedynie pierwszym imieniem)¹, obejmując nagle 9 VII 1892 r. po swoim zmarłym ojcu Emilu stanowisko redaktora naczelnego tygodnika „Przyjaciel Dzieci” nie spodziewał się zapewne, że będzie go zajmował przez niemal 19 lat (do 11 III 1911) i stanie się drugim w dziejach popularnego pisma dla młodych odbiorców jego szefem o tak długim stażu (wyprzedzał go jedynie Jan Kanty Gregorowicz, redagujący „Przyjaciela Dzieci” przez 23 lata: 1867–1890). Kontynuując sposób postępowania zmarłego ojca (zapewne, jak on, nie czując się dostatecznie kompetentnym w kwestiach dziennikarsko-literackich i osobiście nic nie publikując) ograniczał się zrazu do reprezentowania tytułu „na zewnątrz” i ogólnego nadzoru nad zespołem redakcyjnym, a także — w początkowych latach — kwestiami poligraficzno-edytorskimi. W najwcześniejszym okresie sygnował tygodnik „za redaktora i wydawcę”, od 16 IX 1893 roku jako „redaktor i wydawca”, a od 1 I 1900 roku już tylko jako „redaktor”. Składu zespołu, z którym pracował długi czas nie ujaw-

do 1918 roku. Próba przedstawienia wcześniejszych dziejów pisma została podjęta w artykułach K. Woźniakowskiego, *Pierwsze lata warszawskiego „Przyjaciela Dzieci”: w kręgu Fryderyka Henryka Lewestama i współpracowników (kwiecień 1861 – czerwiec 1865)*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” t. 13 (2015), s. 75–109; „Okres jednak przejściowy jeszcze”: warszawski „Przyjaciel Dzieci” za redakcji Władysława Ludwika Anczyca (lipiec 1865 – marzec 1867), [w:] *Poetyka losu i historii. Profesorowi Tadeuszowi Budrewiczowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*. Redakcja naukowa K. Gajda, R. Stachura-Lupa, K. Wądołny, Kraków 2017, s. 405–424; *Warszawski „Przyjaciel Dzieci” w epoce rozkwitu: redakcja Jana Kantego Gregorowicza (kwiecień 1867 – wrzesień 1890)*, Cz. 1: *Charakterystyka ogólna. Teksty literackie*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2016, z. 1, s. 43–70; *Warszawski „Przyjaciel Dzieci” w epoce rozkwitu: redakcja Jana Kantego Gregorowicza (kwiecień 1867 – wrzesień 1890)*, Cz. 2: *W kręgu popularyzacji wiedzy. Oceny i podsumowania kadencji*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2016, z. 2, s. 45–63; *Poligraf redaktorem: warszawski „Przyjaciel Dzieci” czasu redakcji Emila Skiwskiego (wrzesień 1890 – czerwiec 1892)*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” t. 14 (2016), s. 236–253.

¹ W odróżnieniu od swojego ojca Emila, czwartego redaktora naczelnego „Przyjaciela Dzieci”, jego piąty redaktor, również poligraf, wydawca i księgarz Jan Kazimierz Skiwski jest, niestety, postacią nienotowaną w *Polskim Słowniku Biograficznym* ani w kolejnych edycjach *Słownika pracowników książki polskiej*. Synem Jana Kazimierza był głośny w dwudziestoleciu międzywojennym krytyk literacki, a następnie kolaborant okresu okupacji hitlerowskiej Jan Emil Skiwski (1894–1956).

niano publicznie, można jednak z dużym prawdopodobieństwem domniemywać, iż był to w dalszym ciągu skład stworzony niewiele wcześniej w krótkiej kadencji Emila Skińskiego, stopniowo wykruszający się jednakowoż z naturalnych przyczyn biologicznych i wiekowych: Stefan Gębarski, Teresa Jadwiga Papi, Stanisław M. Rzętkowski (zm. 1897), Antoni Ślósarski (zm. także 1897) i Henryk Wernic. Nowe informacje pojawiły się dopiero 21 XII 1901 roku, gdy podano czytelnikom do wiadomości, że w skład zreorganizowanego komitetu redakcyjnego weszli odtąd Jan Skiński, Jadwiga Chrząszczewska, Florian Łagowski i Stefan Gębarski². Kolejną zmianę odnotowujemy z samym początkiem r. 1911, kiedy to w noworocznym prospekcie reklamowym „Przyjaciela Dzieci” można było przeczytać, iż aktualną redakcję tygodnika tworzą (poza redaktorem naczelnym) Waław Podwiński, Jadwiga Chrząszczewska i Stefan Gębarski³ i ten skład egzystował do niedługiego już końca kadencji Jana Skińskiego, która — przypomnijmy — zakończyła się 11 III 1911 roku.

Siedziba redakcji mieściła się zrazu (jak za czasów Emila Skińskiego) w Warszawie przy ul. Chmielnej 26, z czasem w efekcie zmian wydawcy została w październiku 1902 roku przeniesiona na ul. Hożą 41, a od października 1908 roku na al. Jerozolimską 49. W styczniu 1903 roku administrację tygodnika (zajmującą się sprawami logistycznymi, przede wszystkim związanymi z prenumeratą) przeniesiono do odrębnego od redakcji pomieszczenia przy ul. Zgoda 7, a później od października 1907 roku przy al. Jerozolimskiej 49. W październiku 1908 roku redakcja i administracja zostały znowu zakwaterowane razem przy al. Jerozolimskiej 49.

Znaczącym przedsięwzięciem organizacyjnym „Przyjaciela Dzieci” stało się na swój sposób demonstracyjnie przekraczające istniejące granice zaborowe stworzenie tzw. „reprezentacji” redakcji w Galicji — w Krakowie przy ul. Zyblikiewicza 8, uruchomionej od 1 I 1910 roku⁴. Ta jednoosobowa placówka „zagraniczna” obsadzona przez Kamilę Chołoniewską (z tytułem „odpowiedzialnej za redakcję w Galicji”) zajmowała się przede wszystkim kwestiami administracyjnymi i organizacyjnymi (ogłoszenia, prenumerata) i — zdaje się — nie miała istotniejszego wpływu na sprawy merytoryczne, niemniej jej powstanie poniekąd legitymizowało wprowadzenie do winiety tygodnika obok Warszawy również Krakowa jako równoległego miejsca wydawania „Przyjaciela Dzieci” (co zresztą nastąpiło troszeczkę wcześniej niż uruchomienie „reprezentacji”, bo już 4 XII 1909 roku). Swoistą „pozawarszawską” ekspansywność — oczywiście na mniejszą skalę i bez przekraczania granic Kongresówki — wykazała też administracja „Przyjaciela Dzieci”, która w październiku 1909 r. uruchomiła swoją filię w Łodzi przy ul. Piotrkowskiej 81.

² *Od Redakcji*, „Przyjaciel Dzieci” 1901, nr 51, s. 803. Te same dane powtórzone w *Od Redakcji*, tamże 1908, nr 50, s. 590.

³ „Przyjaciel Dzieci”. *Prospekt na rok 1911*, s. [4].

⁴ Zob.: *Od Wydawnictwa*, „Przyjaciel Dzieci” 1909, nr 50, s. 598.

W ciągu długiego okresu sprawowania funkcji redaktora naczelnego przez Jana Skiwskiego trzykrotnie zmieniał się wydawca periodyku. Początkowo edytorem był sam Skiwski, a „Przyjaciel Dzieci” wychodził w jego zakładzie poligraficznym (zachowującym nadal nazwę nieżyjącego już ojca — a więc „drukarnią Emila Skiwskiego”). Od 9 IX 1899 roku, przy zachowaniu dotychczasowego adresu (ul. Chmielna 26) w „stopce” jako instytucja poligraficzna, a od 1 I 1900 roku także jako wydawca zaistniało Warszawskie Towarzystwo Akcyjne Artystyczno-Wydawnicze, które z kolei po krótkim okresie przejściowym⁵ zostało od 11 X 1902 roku zastąpione przez Towarzystwo Akcyjne S. Orgelbranda Synów (wtedy też miała miejsce wspomniana wyżej zmiana siedziby redakcji na ul. Hożą 41).

Pismo czasów redakcji Jana Skiwskiego nie uważało (podobnie zresztą, jak i wcześniej) za stosowne oraz potrzebne występowania z jakimś bliżej i jasno określonym programem, poprzestało jedynie na bardzo ogólnikowym *credo*, sformułowanym zresztą w związku ze zbliżającym się jubileuszem pięćdziesięciolecia istnienia tytułu dopiero w początkach r. 1911, a więc u samego schyłku kadencji redaktora naczelnego:

Pół wieku dobiega od chwili, kiedy „Przyjaciel Dzieci” rozpoczął swą służbę na polu piśmiennictwa dla młodzieży. Służbę szlachetną, owocną, lecz nieraz bardzo ciężką. Od pół wieku stoi „Przyjaciel Dzieci” wytrwale i niezmiennie na tym ważnym posterunku, wierny zawsze sztandarowi, na którym założyciele wypisali hasło:

BÓG, OJCZYŻNA, WIEDZA.

Dziś po pięćdziesięciu latach pracy, śmiało możemy rzec, iż praca nasza i wysiłki nie zostały bezowocne, pismo nasze zyskało sobie najszerze uznanie, stało się PRZYJACIELEM MŁODZIEŻY I DZIECI na całym obszarze ziem polskich.

Zyskując względy społeczeństwa, rozumieliśmy, iż pomnażają się nasze obowiązki, „Przyjaciel Dzieci” z biegiem lat wciąż się doskonalił, rozszerzał swój program, powiększał swoją objętość⁶.

W praktyce jednak w periodyku dokonywały się istotne przeobrażenia (zarówno zewnętrzne, jak i odnoszące się do zawartości) świadczące o stopniowym — zapoczątkowanym jeszcze w skromnym zakresie przez Emila Skiwskiego — odchodzeniu od modelu „gregorowiczowskiego” z lat 1867–1890.

Przez wszystkie kolejne lata XIX w. tygodnik Jana Skiwskiego zachowywał poprzednią winietę wprowadzoną 17 XI 1891 roku przez Emila Skiwskiego (tytuł pisma drukowany ozdobną stylizowaną czcionką z wplecionymi delikatnymi rysunkami piszącego i czytającego dziecka). Od 1 I 1900 r. uległa ona bardzo dalekiemu

⁵ We wrześniu i październiku 1902 jako wydawca występowało wspomniane Warszawskie Towarzystwo Akcyjne Artystyczno-Wydawnicze, a jako instytucja drukarska Towarzystwo Akcyjne S. Orgelbranda Synów.

⁶ „Przyjaciel Dzieci”. *Prospekt na rok 1911*, s. [1].

uproszczeniu ograniczając się po prostu do surowego, pozbawionego jakichkolwiek ozdóbników tytułu podanego dużymi wytluszczzonymi literami zwykłą czcionką bezszeryfową, natomiast od I I 1910 r. zmieniła się diametralnie w bardzo młodopolskim stylu, z charakterystycznym secesyjnym falistym liternictwem ozdobionym rozkrzewionymi łagodnie i regularnie motywami roślinnymi.

Od r. 1906 „Przyjaciel Dzieci” zaniechał datowania swoich edycji w dwóch stylach, podając odtąd daty numerów wyłącznie według kalendarza gregoriańskiego.

Objętość tygodnika liczyła zrazu 12 stron, od r. 1908 w związku ze swego rodzaju „wymancypowaniem się” edytorskim dodatku dla młodszej dziatwy (już wcześniej traktowanego przez redakcję „jak gdyby odrębne pisemko”⁷, a od r. 1911 publikowanego już pod nowym tytułem „Świątek Dziecięcy”) uzyskał on kształt dodatkowej 8-stronicowej osobnej edycji z własną winietą, spisem treści i osobną numeracją stron, dołączanej do wydania podstawowego, ale z nim nie współpracującej (przez co — nawiasem mówiąc — zachowanej dziś z dużymi brakami).

W sumie w tygodniku czasu redakcji Jana Skińskiego 1892–1911 funkcjonowało z bardzo różną intensywnością 10 działów, w odróżnieniu od czasów wcześniejszych w większości jednorubrykowych. Szczegóły przedstawia poniższa tabela:

Tabela 1

Zawartość „Przyjaciela Dzieci” okresu redakcji Jana Skińskiego (VII 1892 – III 1911)*

Dział / Kategoria publikacji	Liczba publikacji
Teksty literackie	3675
Teksty popularnonaukowe	790
Podróże — krajoznawstwo — etnografia	194
Życiorysy	221
Czyny nauczające	56
Artykuły różnej treści	952
Ze świata	152
Religia	6
Pożyteczne zabawy i rozrywki	101
Kącik humorystyczny	52

* Obliczenia własne na podstawie spisów treści „Przyjaciela Dzieci” 1892–1911. W dziale tekstów literackich i popularnonaukowych dane w niewielkim stopniu niepełne ze względu na braki kompletów dodatku dla młodszych dzieci za lata 1908–1909.

⁷ Sformułowanie użyte w *Prospekcie „Przyjaciela Dzieci” na rok 1904*, „Przyjaciel Dzieci” 1903, nr 40, s. 626.

Oprócz wymienionych w tabelce w zasadzie w każdym numerze funkcjonował dział rozrywek umysłowych (rebusy, szarady, zagadki etc.) oraz dział odpowiedzi od redakcji — nie były one uwzględniane szczegółowo w rocznych spisach treści. Żywotność poszczególnych działów była bardzo różna — przez cały okres redakcji Jana Skiwskiego funkcjonowały oczywiście kategorie tekstów literackich i popularnonaukowych, zyciorysów oraz „workowate” tzw. artykuły różnej treści. Pozostałe stopniowo zamierały bądź ukazywały się nieregularnie, absolutną efemerydą pozostał dział religijny, egzystujący w bardzo niewielkim wymiarze tylko jeden rok (1895).

Wzorem lat ubiegłych redakcja „Przyjaciela Dzieci” prowadziła także ubocznie książkową działalność publikacyjną, dość ściśle zresztą powiązaną z wcześniejszymi tekstami tygodnika. Faktycznie edytorem tych książek był każdorazowy ze zmieniających się wydawców samego pisma (Emil Skiwski, Warszawskie Towarzystwo Akcyjne Artystyczno-Wydawnicze, Towarzystwo Akcyjne S. Orgelbranda Synów) symbolicznie umieszczający na karcie tytułowej dodatkową informację o redakcji lub tzw. Wydawnictwie „Przyjaciela Dzieci” jako — w gruncie rzeczy chyba dość fikcyjnej — instytucji sprawczej lub współsprawczej. W zestawieniu z latami wcześniejszymi działalność ta rozwijała się wyjątkowo intensywnie, gdyż latach 1892–1911 opublikowano w ten sposób aż 93 pozycje, co rejestrujemy w poniższej tabeli:

Tabela 2

Publikacje książkowe firmowane przez „Przyjaciela Dzieci” w okresie redakcji Jana Skiwskiego (VII 1892 – III 1911)

Rok	Autor / Tytuł	Uwagi
1893	Gębarski Stefan: <i>Markus i Aurelian: opowiadanie z pierwszych wieków chrześcijaństwa</i>	
1894	Teresa Jadwiga [Papi Teresa Jadwiga]: <i>Dwie siostry: opowiadanie historyczne z czasów państwa rzymskiego</i>	
1895	Teresa Jadwiga [Papi Teresa Jadwiga]: <i>Talizman Janka</i>	Dodatek do „Przyjaciela Dzieci”
1896	Bzowska Maria: <i>Wirginia: powieść z pierwszych czasów chrześcijaństwa</i>	Zalecona do druku na konkursie „Przyjaciela Dzieci”
1897	Teresa Jadwiga [Papi Teresa Jadwiga]: <i>Aktea: powieść na tle dziejów rzymskich</i>	
1898	Gębarski Stefan: <i>Gród Molocha: opowiadanie z czasów starożytnych</i>	
1899	Ebers Georg Moritz: <i>Córka faraona</i> , tłum. Teresa Jadwiga Papi	

Tabela 2 – cd.

Rok	Autor / Tytuł	Uwagi
1900	Bullen Frank T.: <i>W pogoni za kaszalotem: podróż naokoło świata na statku wielorybniczym</i> , przeł. z ang. Feliks Wermiński Teresa Jadwiga [Papi Teresa Jadwiga]: <i>W imię przyjaźni: powieść historyczna</i> Rousselet Louis: <i>Mali pogromcy węzów: sceny z życia Indyj Wschodnich: na pożytek młodego wieku</i> Scott Walter, Frank Osbaldyston: <i>opowiadanie historyczne z początków wieku XVIII</i>	
1902	Delarme Marie [Vesco Marie]: <i>Bajki z krainy Armor: (bretońskie baśnie ludowe)</i> , oprac. dla młodzieży Paweł Trzcziński Morawska Zuzanna: <i>Szerszeniowie: powieść z początku zeszłego wieku</i> Orzeszkowa Eliza: <i>Meir Ezołowicz: powieść</i> , z upoważnienia autorki opracował dla użytku młodzieży Paweł Trzcziński, t. 1–2 Scott Walter: <i>Iwanhoe: romans historyczny z czasów Ryszarda I-go Lwie-Serce</i> , opracował dla użytku młodzieży Henryk Rawicz, t. 1–4	„Biblioteka dla Młodzieży” t. 5 Premium bezpłatne dla rocznych prenumeratorów „Przyjaciela Dzieci” za rok 1901 „Biblioteka dla Młodzieży” t. 6–7 „Biblioteka dla Młodzieży” t. 8–11
1903	Aimard Gustave: <i>Wśród Indyan</i> , oprac. Michał Synoradzki <i>Anioł kopalni węgla: powieść dla młodzieży</i> Dzierżkowski Józef: <i>Walek z lasu: powieść dla młodzieży</i> Gregorowicz Jan Kanty: <i>Hanka Zakliczanka: opowieść z czasów Jana Kazimierza</i> Kończyc Tadeusz [Grot-Bęczkowski Alfred]: <i>Bracia: powieść dla młodzieży</i> <i>Krzyż i półksiężyc: powieść historyczna</i> Teresa Jadwiga [Papi Teresa Jadwiga]: <i>Świt: powieść dla młodzieży</i> <i>Pieśń o Rolandzie: poemat średniowieczny francuski</i> , oprac. wg oryginału Kazimierz Król	Dodatek do „Przyjaciela Dzieci” Dodatek do „Przyjaciela Dzieci” Dodatek do „Przyjaciela Dzieci” Dodatek do „Przyjaciela Dzieci” Dodatek do „Przyjaciela Dzieci”

Rok	Autor / Tytuł	Uwagi
	Scott Walter: <i>Ryszard Lwie-Serce</i> , wg Walter Scotta Szaniawska Karolina: <i>Na pensyi: powieść dla młodzieży</i> Umiński Władysław: <i>Człowiek leśny: opowiadanie podróżnika po Afryce</i> <i>Wybór komedijek dla młodzieży</i>	Dodatek do „Przyjaciela Dzieci” Dodatek do „Przyjaciela Dzieci” Dodatek do „Przyjaciela Dzieci” Dodatek do „Przyjaciela Dzieci”
1904	Biernacki Bolesław: <i>Tadeusz Warzychleb: powieść historyczna</i> Grajner Józef: <i>Przygody w górach: opowieść dla młodzieży; Figlarze: komedyjka w jednym akcie</i> Gregorowicz Jan Kanty: <i>Brat i siostra: powieść</i> , t. 1–2 <i>Król Jan Sobieski pod Wiedniem: opowiadanie historyczne</i> Miecznik Antoni: <i>W pomgle wieków: fantazyja powieściowa</i> Miecznik Antoni: <i>W pomgle wieków: fantazyja powieściowa</i> Mrozowicka Irena: <i>Za głosem duszy</i> , t. 1–2 <i>O Kraków: opowiadanie historyczne z czasów Władysława Łokietka</i> <i>Opowiadania historyczne dla młodzieży</i> <i>Przygody dwóch chłopców w Indyach: opowiadanie dla młodzieży</i> <i>Teatr amatorski dla dzieci</i>	Dodatek do „Przyjaciela Dzieci” Dodatek do „Przyjaciela Dzieci” Dodatek do „Przyjaciela Dzieci” Dodatek do „Przyjaciela Dzieci” Dodatek do „Przyjaciela Dzieci” Dodatek do „Przyjaciela Dzieci” Dodatek do „Przyjaciela Dzieci” Dodatek do „Przyjaciela Dzieci” Dodatek do „Przyjaciela Dzieci”
1905	Biernacki Bolesław: <i>Szlak tatarski: powieść historyczna z XIII w.</i> Cooper James Fenimore: <i>Lwy Morskie: opowieść żeglarska</i> , oprac. Michał Synoradzki Gregorowicz Jan Kanty: <i>Na włóczędzie: opowiadanie historyczne</i> Miecznik Antoni: <i>Mest: fantazyja powieściowa</i> Mojkowski Henryk: <i>Koledzy; kartki z życia szkolnego</i> , t. 1–2 Teresa Jadwiga [Papi Teresa Jadwiga]: <i>Dwa gniazda: powieść historyczna dla młodzieży</i> , t. 1–2 Teresa Jadwiga [Papi Teresa Jadwiga]: <i>Z dobrych czasów: powieść z XVIII wieku</i> , t. 1–2	Dodatek do „Przyjaciela Dzieci” Dodatek do „Przyjaciela Dzieci” Dodatek do „Przyjaciela Dzieci”

Tabela 2 – cd.

Rok	Autor / Tytuł	Uwagi
1906	<p>Gregorowicz Jan Kanty: <i>Bracia mleczni: powieść</i>, t. 1–2</p> <p>Gregorowicz Jan Kanty: <i>Z sierocej doli: opowiadanie dla młodzieży</i>, t. 1–2</p> <p>Hoffman Karol: <i>Adam Mickiewicz: życiorys wierszem nakreślony</i></p> <p>Kończyc Tadeusz [Grot-Bęczkowski Alfred]: <i>Nowym szlakiem: powieść dla młodzieży</i></p> <p>Teresa Jadwiga [Papi Teresa Jadwiga]: <i>Wspólnymi siłami: powieść historyczna z czasów Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego</i>, t. 1–2</p> <p>Passy Frédéric de: <i>Pogadanki dziadka z wnukami</i></p> <p><i>Wybór komedyyek</i></p>	<p>Dodatek do „Przyjaciela Dzieci”</p> <p>Dodatek do „Przyjaciela Dzieci”</p>
1907	<p>Dex Leo [Deburraux Édouard]: <i>Balonem nad Afryką</i>, oprac. dla młodzieży</p> <p>Bronisława Kowalska</p> <p>Grajnert Józef: <i>Przygody młodego wojaka: powieść z dziejów ojczystych</i></p> <p>Morawska Zuzanna: <i>Dla ojczyzny: opowiadania z dziejów starożytnych</i></p> <p>Mrozowicka Irena: <i>Marzenie Julka: powieść dla młodzieży</i>, t. 1–2</p> <p>Mrozowicka Irena: <i>Marzenie Julka: powieść dla młodzieży</i>, t. 1–2</p> <p>Scott Walter: <i>Wawerlej</i> [!, właśc. <i>Waverley</i>]: <i>opowiadanie historyczne</i>, t. 1–2</p> <p><i>Teatr amatorski dla młodzieży: wybór komedyyek</i></p> <p>Wężyk Franciszek: <i>Na królewskim dworze</i>. Wg powieści historycznej <i>Zygmunt z Szamotuł</i> Franciszka Wężyka oprac. dla młodzieży</p> <p>Stefan Gębarski</p>	<p>„Biblioteka dla Młodzieży”</p>

Rok	Autor / Tytuł	Uwagi
1908	Dyakowski Bohdan: <i>Z Puszczy Białowieskiej</i> Gębarski Stefan: <i>Odwieczne boje: obrazy historyczne</i> Gomulicki Wiktor: <i>Rok 1794: obrazy z historii Polski</i> Grajner Józef: <i>Dzielna dziewczyna: opowiadanie historyczne</i> J.K.G. [Gregorowicz Jan Kanty]: <i>Stokrotka: opowiadanie z życia osadników polskich w Ameryce</i> <i>Nadzwyczajne przygody Stacha z Popław: opowiadanie historyczne</i> Szaniawska Karolina: <i>Bogacz: powieść współczesna</i> Twain Mark [Clemens Samuel Langhorne]: <i>Księż i biedak</i> Umiński Władysław: <i>W czarnej otchłani: kartka z życia górników</i>	
1909	Bernatowicz Feliks: <i>Litwinka: opowiadanie historyczne</i> . Wg powieści [Pojata, córka Lizdejki] F. Bernatowicza oprac. Bronisława Kowalska Bogusławska Maria: <i>Virtuti Militari: powieść historyczna z roku 1809</i> Goczalkowski Wojciech: <i>Ulani: wyjątki z pamiętnika</i> , oprac. dla młodzieży Stefan Gębarski Grajner Józef: <i>Różne drogi: opowiadanie z czasów wojny z Austryą o niepodległość Węgier</i> Henty George Alfred: <i>W stepach: opowiadanie z życia osadników amerykańskich</i> , oprac. dla młodzieży Br.[oni sława] [Kowalska] Wierusz <i>Koronacya Ludwika: z poezji średniowiecznej francuskiej</i> , oprac. Kazimierz Król Wierusz B. R. [Kowalska Bronisława]: <i>Na morzu: przygody młodego żeglarza</i> Kozłowski Mieczysław Władysław: <i>Rok 1848: obrazy z dziejów Polski</i> <i>Księstwo Warszawskie: obrazy z dziejów Polski</i>	

Tabela 2 – cd.

Rok	Autor / Tytuł	Uwagi
1910	Biernacki Bolesław: <i>Na szanłcach Warszawy: opowieść z roku tysiąc siedemset dziewięćdziesiątego czwartego</i>	„Biblioteka dla Młodzieży” t. 4
	Bogusławska Maria: <i>Z pamiętnika Marylki: wspomnienia z lat niedawnych</i>	„Biblioteka dla Młodzieży” t. 6
	Ciembroniewicz Józef: <i>Raj ptasi: nadzwyczajne przygody dwóch chłopców na tajemniczej wyspie</i>	„Biblioteka dla Młodzieży” t. 5
	Grajnert Józef: <i>Młody legionista: opowiadanie historyczne</i>	„Biblioteka dla Młodzieży” t. 1
	Jezierski Edmund [Krüger Edmund]: <i>Ofiary: opowiadanie historyczne z roku 1846</i>	„Biblioteka dla Młodzieży” t. 7
	Kielnia [pseud.]: <i>Święta Królowa: opowiadanie historyczne</i>	„Biblioteka dla Młodzieży” t. 12
	Kończyc Tadeusz [Grot-Bęczkowski Alfred]: <i>Z życia Naci: powieść</i>	„Biblioteka dla młodzieży” t. 9
	Wierusz-Kowalska Br. [Kowalska Bronisława]: <i>Nad Bałtykiem [!]: kartki z podróży</i>	„Biblioteka dla Młodzieży” t. 10
	Morawska Zuzanna: <i>Jerzy Czarny: powieść historyczna z dziejów Serbii</i>	„Biblioteka dla Młodzieży” t. 3
	Niewiarowski Jan: <i>Pod Miłostawiem i Wrześnią: opowiadanie z lat dawnych</i>	„Biblioteka dla Młodzieży” t. 2
	Rayssac Gaston: <i>Samolot Fabriusa: niezwykle przygody dwóch chłopców w podróży napowietrznej, [oprac.]</i>	„Biblioteka dla Młodzieży” t. 8
	Br. Wierusz [Kowalska Bronisława] Trąpczyński Włodzimierz: <i>Wśród hakatystów: obrazek współczesny</i>	„Biblioteka dla Młodzieży” t. 11
1911 (do III)	Bogusławska Maria: <i>„Gdziem nie był, com wycierpiał...”: opowiadanie historyczne z cyklu „Legiony”</i>	„Biblioteka dla Młodzieży” t. 1
	Bojarska Helena: <i>Złote przędziwo: nasze podania, baśnie i legendy</i>	„Biblioteka dla Młodzieży” t. 3
	Jezierski Edmund [Krüger Edmund]: <i>Przygody młodego ulana: opowieść z czasów Księstwa Warszawskiego</i>	„Biblioteka dla Młodzieży” t. 2

Źródło: E. Boczarski, *Bibliografia literatury dla dzieci i młodzieży. Wiek XIX. Literatura polska i przekłady*, Warszawa 2010; *Bibliografia literatury dla dzieci i młodzieży 1901–1917*, Warszawa 2005.

Publikacje te były trojakiego rodzaju. Po pierwsze, były to książki sygnowane przez „Przyjaciela Dzieci” jako nominalnego wydawcę (lub współwydawcę), ale rozprowadzane w normalnym handlu księgarskim. Po drugie — dołączane (nieregularnie i według dość niejasnych kryteriów) do niektórych edycji tygodnika (jak się zdaje — w postaci premii dla stałych prenumeratorów pisma); sporadycznie zdarzało się, iż dany tytuł wydawany był jednocześnie w dwóch wersjach: do sprzedaży księgarskiej i jako dodatek książkowy dla prenumeratorów. Trzecim sposobem rozpowszechniania była tzw. „Biblioteka dla Młodzieży” — seria książkowa uruchomiona pod redakcyjnymi auspicjami, pojawiająca się epizodycznie zrazu w r. 1902 (z niejasną i niepełną numeracją pozycji), 1907 (bez numeracji) i wreszcie regularnie co miesiąc w latach 1910–1911. Drobiazgowa analiza redakcyjnej „polityki wydawniczej” w zakresie sygnowanych przez „Przyjaciela Dzieci” książek wykracza dość daleko poza ramy niniejszego szkicu poświęconemu samemu pismu, wydaje się jednak, iż w tym miejscu można już sformułować kilka ogólnych prawidłowości i spostrzeżeń:

- W latach 1892 i 1901 nie wydano żadnej pozycji, w pozostałych ich liczba systematycznie rosła: 1893–1899 — 1 książka, 1911 (do III) — 3, 1900 i 1902 — 4, 1905–1906 — 7, 1907 — 8, 1908–1909 — 9, 1904 — 11, 1903 i 1910 — 12.
- W zasadzie wykorzystywano teksty publikowane wcześniej na łamach tygodnika (choć niekiedy notuje się znaczny rozróżnienie czasowy między czasopiśmienniczym pierwodrukiem a edycją książkową, m.in. zwraca uwagę od r. 1903 przypominanie utworów Jana Kantego Gregorowicza, których zmarły w r. 1890 zasłużony redaktor „Przyjaciela Dzieci” nie zdążył ogłosić za życia w wersji książkowej), pochodzące przeważnie spod piór członków redakcji lub jej bardziej systematycznych współpracowników.
- Podobnie, jak na łamach pisma, niekiedy utwory publikowane były bez podawania autorstwa (czy autora tłumaczenia), nie w wersjach oryginalnych, lecz w postaci tzw. „opracowań dla młodzieży”.
- Bezwzględnie przeważały utwory autorów polskich (nieliczne z tłumaczeń reprezentowały zaś obszar języka niemieckiego i głównie francuskiego czy angielskiego), przede wszystkim powieści i dłuższe opowiadania, choć trzykrotnie ogłoszono też wybory komedijek dla dziecięcych teatrzyków amatorskich.
- Tematycznie dominowały utwory historyczne z dziejów powszechnych i polskich (po r. 1905 także z nieobecnej wcześniej historii Polski XVIII i XIX w.) nad osadzonymi we współczesności oraz wszelkiego typu proza podróźniecko-przygodowa, zwykle związana z egzotycznymi realiami.

2.

W okresie redakcji Jana Skiwskiego dział tekstów literackich tygodnika ukazywał się bez przerwy, był najliczniej reprezentowany ilościowo (do czego wszakże walenie przyczyniały się szczególnie obficie drukowane drobne wierszyki i powiastki z dodatku dla młodszej dziatwy), był też najbardziej wewnątrznie rozbudowany składając się aż z sześciu kategorii wyodrębnianych w zasadzie na podstawie (stosowanych jednak niecałkowicie konsekwentnie) kryteriów genologicznych oraz kryteriów wieku odbiorców. Szczegóły przedstawia niniejsza tabela:

Tabela 3

Kategorie tekstów w dziale literackim „Przyjaciela Dzieci” okresu redakcji Jana Skiwskiego (VII 1892 – III 1911)*

Kategoria	Liczba publikacji
Poezje	709
Wiersze dla młodszych dzieci	1414
Powieści i opowiadania	516
Powiastki dla młodszych dzieci	956
Komedyjki**	47
Komedyjki dla młodszych dzieci	33

* Utwory publikowane w odcinkach liczone tylko jeden raz.

** Zgodnie z osobliwą tradycją tygodnika komedyjek (zarówno dla starszych, jak młodszych dzieci) nie traktowano odrębnie w rocznych spisach treści, przypisując je do działów tekstów poświęconych powieściom, opowiadaniom czy powiastkom.

Źródło: obliczenia własne na podstawie rocznych spisów treści 1892–1911. W kategoriach wierszy, powiastek i komedyjek dla młodszych dzieci dane w niewielkim stopniu niepełne z powodu braku pełnych kompletów dodatku dla młodszych dzieci za lata 1908–1909.

Wśród ogółem 2123 utworów wierszowanych, w interesującej tutaj fazie najliczniej reprezentowanych w „Przyjacielu Dzieci”, 245 wydrukowano bez podpisu, pozostałe sygnowane były bardziej lub mniej znanymi nazwiskami, pseudonimami i kryptonimami stałych lub doraźnych współpracowników tygodnika. Do najczęściej publikowanych (powyżej 50 wierszy) w latach 1892–1911 zaliczyć należy autorów odnotowanych w poniższej tabeli:

Tabela 4

Autorzy wierszy najczęściej publikowani w „Przyjacielu Dzieci” okresu redakcji Jana Skiwskiego (VII 1892 – III 1911)

Nazwisko i imię	Liczba wierszy	Lata publikacji
Bojarska Helena	224	1892–1911
Gębarski Stefan	150	1892–1911
Karoli Władysław	126	1897–1910
Porazińska Janina	103	1905–1911
Niemojowski Ludwik	86	1892–1898, 1908
Lejowa Emilia	66	1895–1904, 1906
Gliński Kazimierz	54	1894–1902
Chmielewski Józef	52	1898–1901, 1908–1909
Jedlińska Maria	51	1901–1905, 1907, 1909
Kończyc Tadeusz	51	1900–1906, 1908–1911

Źródło: obliczenia własne na podstawie rocznych spisów treści 1892–1911.

Powyższy wykaz nazwisk zdaje się wyraźnie świadczyć o dokonującej się właśnie za redakcji Jana Skiwskiego swoistej „zmianie warty” wśród współpracujących z tygodnikiem poetów i wierszopisów tworzących dla dzieci, wywołanej zresztą w znacznej części zgonami „sztandarowych” wcześniejszych autorów, reprezentatywnych zwłaszcza dla okresu „gregorowiczowskiego” „Przyjaciela Dzieci” i wyczerpaniem się pozostawionych przez nich zapasów coraz bardziej zresztą anachronicznych dydaktycznych rymowanek (szczególnie wyraziste casusy wcześniej monopolizującego niemalże wierszopisarstwo dla dzieci zmarłego w r. 1892 Ludwika Niemojowskiego czy galicyjskiego współpracownika pisma Józefa Chmielewskiego, zmarłego w r. 1900). Z weteranów dawniejszego wierszopisarstwa dla dzieci na placu boju pozostała właściwie tylko bardzo pracowita i wciąż czynna Helena Bojarska, współpracująca regularnie z redakcją od r. 1879 i realizująca się przede wszystkim w utworach dla najmłodszych. Mniej więcej od przełomu wieku XIX i XX w. coraz aktywniej zaznaczała swoją obecność formacja autorów młodszych, rzadko lub wcale nie publikująca wierszy wcześniej, reprezentowana przez takie coraz bardziej reprezentatywne obecnie dla pisma nazwiska, jak Stefan Gębarski, Władysław Karoli, Tadeusz Kończyc czy zwłaszcza bardzo aktywna od r. 1905 młodzianka wówczas Janina Porazińska, nader skutecznie konkurująca z Bojarską w zakresie wierszy dla najmłodszych. W dalszej kolejności aktywności twórczej wymienić należy (w większości podejmujących współpracę z „Przyjacielem Dzieci” już w początkach w. XX)

takich autorów wierszy, jak Leon Rygier (46 utworów), Józef Grajner (42), znana głównie ze swojej twórczości prozatorskiej Zuzanna Morawska (38), Or-Ot (Artur Oppman, 30), Karol Hoffman (25) czy Waław Wolski (23).

Przeobrażenia generacyjne wpłynęły również w pewnym stopniu na same materiały wierszowane tygodnika, powoli już odchodzącego od przede wszystkim znamienych dla faz wcześniejszych wierszyków-nachalnych pouczeń dydaktycznych skierowanych wprost do dziecięcych odbiorców, uosabianych przede wszystkim przez twórczość Ludwika Niemojowskiego (którego w zasadzie przestano drukować w r. 1898). Zachowano w dalszym ciągu rymowanki opiewające przemiany przyrody w poszczególnych porach roku, utwory z okazji katolickich świąt wyznaniowych, w dalszym ciągu chętnie odwoływano się do poetyki bajki z morałem. Ale pojawiły się także, głównie po r. 1900 (a zwłaszcza po 1905) wyraźne elementy nowe. Należały do nich przede wszystkim wierszowane opisy krajobrazu polskiego i ważniejszych miejscowości Królestwa, starające się łączyć elementy poznawcze o charakterze geograficzno-historycznym z wyraźnym krzewieniem patriotyzmu lokalnego będącego tu figurą całościowego przywiązania do ziemi ojczystej. W pierwszym rzędzie należałoby tu wymienić bardzo obszerny cykl Władysława Karolego *Kraj w pieśni*, ogłaszany (z przerwami) od lutego 1903 do sierpnia 1905 roku, składający się z aż 68 odcinków. Spośród nich 35 poświęcono Warszawie, jej historii, topografii i słynnym budowiom — pozostałe stanowiły miniaturowe „portrety” 33 większych i mniejszych miejscowości, takich jak m.in. Czersk, Góra Kalwaria, Grójec, Warka, Otwock, Raszyn, Sochaczew, Pułtusk, Piotrków Trybunalski, Łódź, Częstochowa, Dąbrowa Górnicza i in., zawierające elementy informacji o wizerunku, dziejach i współczesnej roli danego ośrodka⁸.

Innym elementem niemalże wcześniej niespotykanym okazały się rymowane sylwetki wybranych postaci z (dawniejszych najczęściej) dziejów ojczystych lub wierszowane relacje odnoszące się do konkretnych epizodów historycznych, niewątpliwie inspirowane także fragmentami *Śpiewów historycznych* Juliana Ursyna Niemcewicza, przypominanych zresztą w „Przyjacielu Dzieci” w latach 1906 i 1909⁹.

Wyraźnym, ujawnianym także poprzez utwory wierszowane, odreagowaniem dawniejszej obsesyjnej wrogości Jana Kantego Gregorowicza wobec wszelkich elementów baśniowo-fantastycznych stało się stosunkowo obfite pojawienie się różnego

⁸ W. Karoli, *Kraj w pieśni*, „Przyjacieli Dzieci” 1903, nr 7–42; 1904 nr 7, 9, 16–18, 20–21, 24–30, 32, 35, 37–38, 40, 42–43, 46–47, 49, 51; 1905, nr 4, 12, 18–24, 32, 34.

⁹ Przykładowo: pozbawiony wspólnego nadrzędnego tytułu, ale traktowany jako spójna całość cykl wierszy L. Rygiera zaczynający się od *Lecha*, a kończący na *Janie III pod Wiedniem*, „Przyjacieli Dzieci” 1905, nr 3–27; W. Karoli, *Tadeusz Kościuszko*, tamże 1906, nr 13; Z. Zacharkiewiczówna, *Bolesław Śmiały*, tamże 1907, nr 6; taż, *Bolesław Chrobry*, tamże 1908, nr 45; L. Rygier, *Kircholm*, tamże 1909, nr 4; W. Wolski, *Władysław Warneńczyk*, tamże 1910, nr 7.

rodzaju poetyckich baśni i legend, będących bądź rymowanymi adaptacjami znanych wątków bądź tworamii własnej fantazji piszących¹⁰.

Największym wszakże nowatorstwem było zamieszczenie kilku, nielicznych wprawdzie ilościowo, ale na tle dotychczasowej historii „Przyjaciela Dzieci” będących absolutnym ewenementem, wierszy odnoszących się do polskich aktualiów społeczno-politycznych i kulturalno-oświatowych, łamiących — niezależnie od problemów cenzuralnych — także fundamentalną redakcyjną zasadę Jana Kantego Gregorowicza trzymania tygodnika jak najdalej od wszelkiej bieżącej polityki. W dn. 21 VI 1906 r. została oficjalnie zarejestrowana w Królestwie krótko egzystująca legalnie organizacja kulturalno-oświatowa zajmująca się głównie szkolnictwem i bibliotekami — Polska Macierz Szkolna (zresztą rychło w r. 1907 zawieszona przez generał-gubernatora warszawskiego). Już 4 VIII tegoż roku „Przyjaciel Dzieci” wydrukował poświęcony jej entuzjastyczny wiersz Władysława Karolego, wyrażający nadzieję, iż nowa organizacja stanie się fundamentem szkolnictwa w języku ojczystym i tym samym nadzieją wszystkich dzieci:

Mówiąc codzienny do Boga pacierz,
 Prosząc o dobro, szczęście na ziemi,
 Prośmy niech wzmacnia on Szkolną Macierz,
 By błysła ona czyny wielkimi
 I by oświatę po kraju siała,
 By wzniosła serca, wielka wspaniała

[...]

Niech się rozwija język ojczysty,
 Jasny i piękny, wielki potężny,
 Jak wody źródła dla serca czysty,
 I w pniach wieszczów tak niebosiężny,
 I piękny w ustach całego gminu,
 Tak wzywający ludzi do czynu!
 Do polskiej szkoły, polskiej świetlanej,
 Jasne otwarte niech drogi wiodą,
 Jak do przejrzystej zorzy porannej,
 Niech będzie ona ludziom osłodą,
 Niech będzie jasnej prawdy zarzewiem,
 Niech będzie czynem i ukochaniem!¹¹

¹⁰ Przykładowo: T. Kończyc, *Baśń o jeziorze Gople i trzech braciach z Północy*, „Przyjaciel Dzieci” 1905, nr 28; Z. Różycki, *Szklana Góra*, tamże 1906, nr 40–42; S. Gębarski, *Legenda o pięknej Witysławie i dzielnym Szczebreszycu*, tamże 1906, nr 51; Z. Zacharkiewiczówna, *Baśń o królowie Lorinie*, tamże 1907, nr 7; A. Mączyński, *Baśń o Kopciuszku*, tamże 1908, nr 20–21; L. Rygiel, *Panny — labędzie, bajka*, tamże 1908, nr 29–31; tenże, *Wianek wodnicy, legenda*, tamże 1909, nr 11–13; tenże, *Wajdewutis, podanie litewskie*, tamże 1910, nr 15.

¹¹ W. Karoli, „Macierz Szkolna”, „Przyjaciel Dzieci” 1906, nr 30, s. 475.

W r. 1909 (a więc już po zdelegalizowaniu *Macierzy*) warszawski tygodnik — nie mogąc oczywiście wprost odnieść się do tego faktu — zamieścił (bodaj pierwszy raz w swoich dziejach) długi utwór Leona Rygiera *Mowa ojczysta*, będący ekstatyczną pochwałą języka narodowego wraz przeglądem jego głównych — zdaniem autora — dokonań: od *Bogurodzicy*, poprzez dzieła Mikołaja Reja, Jana Kochanowskiego i Piotra Skargi¹². Nie będąc w stanie — z zasadniczych przyczyn cenzuralnych — odnieść się do sytuacji szkolnictwa i języka polskiego w Królestwie tygodnik Jana Skińskiego poświęcił w latach 1906–1908 kilka wierszy (strawnym dla rosyjskich czynników kontrolnych) prześladowaniom dzieci polskich i polskości w ogóle pod panowaniem pruskim. Niezależnie od merytorycznej zasadności podjęcia głośnego problemu budzącego wówczas powszechne oburzenie opinii publicznej (by przypomnieć tylko najgłośniejszy bunt dzieci wrześnińskich z r. 1901) był to też pośredni sposób na wyeksponowanie kwestii podstawowego prawa do nauki w języku ojczystym na wszystkich etnicznych ziemiach polskich. Stosowne wiersze „Przyjaciela Dzieci” wyszły spod piór Zuzanny Morawskiej¹³, Zofii Celińskiej¹⁴, Władysława Karolego¹⁵ i Heleny Bojarskiej. Ta ostatnia pisała m.in.:

Niech głos mej piosnki z chórem się łączy
 [...]

 Dla tych co walczą, dla tych co cierpią,
 Bo im jest droga ojczysta mowa
 Dla tych, co szczerze kochają ziemię.
 Zroszoną potem i krwią i łzami,
 Których uciski, gwałty, katusze
 Nie zmuszą przestać być Polakami¹⁶.

Znamienną cechą wierszopisarstwa „Przyjaciela Dzieci” czasu redakcji Jana Skińskiego okazywała się też niemal całkowita nieobecność na jego łamach dwojga najbardziej z perspektywy czasu znaczących poetów czynnych w tym zakresie na przełomie wieku XIX i XX, a mianowicie Władysława Bełzy i Marii Konopnickiej. Bełzie (niechętnie zresztą widzianemu w Królestwie przez władze rosyjskie, tworzącemu i drukującemu przede wszystkim w Galicji) wydrukowano zaledwie cztery wiersze (wszystkie w działach dla najmłodszych), w tym jednakowoż najślynniejszy utwór autora — *Katechizm polskiego dziecka*¹⁷. Jedyne dwa wiersze Konopnickiej znalazły

¹² L. Rygier, *Mowa ojczysta*, „Przyjaciel Dzieci” 1909, nr 37, s. 434–435.

¹³ Z. Morawska, *Prześladowanym*, „Przyjaciel Dzieci” 1906, nr 50, s. 788–789.

¹⁴ Z. Celińska, *Cześć Wam*, „Przyjaciel Dzieci” 1907, nr 10, s. 111; taż, *Modlitwa dzieci poznańskich*, tamże 1907, nr 11, s. 126.

¹⁵ W. Karoli, *Nasz Drzymala*, „Przyjaciel Dzieci” 1907, nr 46, s. 548.

¹⁶ H. Bojarska, *Z mazurskiej ziemi*, „Przyjaciel Dzieci” 1908, nr 7, s. 80–81.

¹⁷ W. Bełza, *Katechizm polskiego dziecka*, „Przyjaciel Dzieci” 1905, nr 50, s. 740; tenże, *Bocian*, „Przyjaciel Dzieci. Dział dla młodszej dziatwy” 1908, nr 20, s. 155; tenże, *Ojczyzna*, tamże 1909, nr 24, s. 189; tenże, *Miłość ojczyzny*, tamże 1909, nr 29, s. 230.

miejsce w „Przyjacielu Dzieci” w lipcu 1910 r., dosłownie w ostatnich miesiącach życia poetki (zm. 8 X 1910), nie były to zresztą utwory dla dzieci, lecz wiersze okolicznościowe o wymowie antyniemieckiej (w tym popularna *Rota*), wykorzystane przez redakcję w związku z celebrowaniem 500-lecia bitwy pod Grunwaldem¹⁸.

Podobnie jak we wcześniejszych latach, klasycy lub przynajmniej bardziej znaczący w swoim czasie twórcy poezji polskiej nie parający się pisarstwem dla dzieci reprezentowani byli w tygodniku czasów Jana Skińskiego bardzo skąpo i bardzo wybiórczo. W latach 1892–1911 na łamy „Przyjaciela Dzieci” trafiły niemal bez wyjątku pojedyncze utwory Jana Kochanowskiego, Ignacego Krasickiego, Franciszka Dionizego Książnika, Bohdana Zaleskiego, Antoniego Edwarda Odyńca, Gustawa Zielińskiego, Władysława Syrokomli czy Teofila Lenartowicza. W nieco szerszym, ale i tak niewielkim wymiarze reprezentowany był dorobek Juliana Ursyna Niemcewicza (w latach 1906 i 1909 sześć wyjątków ze *Śpiewów historycznych*) oraz Adama Mickiewicza (w latach 1892 i 1899–1900 ogłoszono również sześć tekstów — bajek lub drobnych przyrodniczych fragmentów *Pana Tadeusza*).

Wśród 1472 literackich tekstów prozatorskich (powieści, opowiadań, powiastek dla młodszych czytelników) 224 wydrukowano bez podpisu. Spośród pozostałych listę najczęściej publikujących (powyżej 10 utworów) zestawia poniższa tabela (trzeba jednak pamiętać, iż wysokie notowania niektórych prozaików i zwłaszcza prozaiczek wynikają głównie z autorstwa licznych drobnych powiastek dla młodszych dzieci):

Tabela 5

Autorzy utworów prozatorskich najczęściej publikowani w „Przyjacielu Dzieci” okresu redakcji Jana Skińskiego (VII 1892 – III 1911)

Nazwisko i imię	Liczba publikacji	Lata publikacji
Gębarski Stefan	166	1892–1911
Kowalska Bronisława	144	1892–1905, 1907–1911
Wernic Henryk	118	1892–1904
Papi Teresa Jadwiga	67	1892–1897, 1899–1907, 1909
Morawska Zuzanna	51	1892–1893, 1897–1898, 1900–1901, 1906–1910
Prendowska Helena	41	1899–1904
Chrzęszczewska Jadwiga	39	1893–1895, 1902–1911
Weryho Maria	36	1892–1895, 1897, 1899–1901, 1909

¹⁸ M. Konopnicka, *Wspomnienie Grunwaldu*, „Przyjaciel Dzieci” 1910, nr 29, s. 341; taż, *Rota*, tamże 1910, nr 31, s. 362.

Tabela 5 – cd.

Nazwisko i imię	Liczba publikacji	Lata publikacji
Bojarska Helena	33	1892–1897, 1900–1903, 1907–1911
Grajnert Józef	26	1896–1897, 1900–1901, 1903–1904, 1907–1908, 1910
Synoradzki Michał	22	1892, 1896–1899, 1901–1905
Beldowska Maria	20	1899–1904, 1908
Włodkówna Bronisława	19	1904–1905, 1907–1911
Kamińska Aniela	15	1895–1897, 1899–1900
Umiński Władysław	15	1893–1894, 1897, 1899–1901, 1909
Gerson-Dąbrowska Maria	12	1904–1911
Słabiak Stanisław	12	1897, 1899–1900
Sadowska Antonina	12	1901, 1903–1904
Kwiatkowska Zofia	12	1896–1901, 1903–1905, 1907
Iskierka [Gabszewiczowa Anna]	11	1905–1907, 1909

Źródło: obliczenia własne na podstawie rocznych spisów treści „Przyjaciela Dzieci” 1892–1911.

Hierarchia ta ulega jednak pewnym korektom, gdy uwzględnianym dodatkowym czynnikiem stanie się nie liczba, lecz objętość publikacji, eliminująca znaczną część piszących skupiających się jedynie na drobnych powiastkach, nie mających zaś w dorobku powieści czy dłuższych opowiadań. W kolejnej tabeli zestawiamy chronologicznie wybrane obszerniejsze (ponad 10 odcinków) teksty prozatorskie „Przyjaciela Dzieci” z lat 1892–1911, w najbardziej znaczący sposób charakteryzujące tę odmianę pisarstwa w tygodniku Jana Skińskiego.

Tabela 6

Wybrane dłuższe opowiadania i powieści „Przyjaciela Dzieci” okresu redakcji Jana Skińskiego (VII 1892 – III 1911)

Rok	Autor / Tytuł	Druk w nr
1892	Synoradzki Michał, <i>Żeglarz nad żeglarze</i>	1892, nr 35–53
1893	Teresa Jadwiga [Papi Teresa Jadwiga], <i>U szczytu i w przepaści</i> Rimbaud Alfred, <i>Pierścień Cezara</i> , <i>opowiadanie z pierwszego wieku przed Chrystusem</i> , tł. Bronisława K.[owska]	1893, nr 1–13

Rok	Autor / Tytuł	Druk w nr
	Jerlicz E. [Leśniewska Eugenia], <i>Z dziennika Leonki</i> Umiński Władysław, <i>Wędrowna wyspa</i> Gębarski Stefan, <i>W krainie bogactw,</i> <i>opowiadanie z zeszłego stulecia</i>	1893, nr 15–35 1893, nr 36–44 1893, nr 41–52
1894	Marrené Waleria, <i>Kazio</i> Verne Jules, <i>Nadzwyczajne przygody pana Antifera</i> , tł. B.K. [Bronisława Kowalska] Gębarski Stefan, <i>Zaginiony w grotach Ojcowa</i> Umiński Władysław, <i>W nieznanne światy</i>	1894, nr 1–17 1894, nr 11–52; 1895, nr 1–12 1894, nr 21–52 1894, nr 27–48
1895	Jerlicz E. [Leśniewska Eugenia], <i>Krewni</i> Gębarski Stefan, <i>Robinson tatrzański</i> Grabowski Bronisław, <i>Kolega Julka</i> Teresa Jadwiga [Papi Teresa Jadwiga], <i>Sieroty, opowiadanie z czasów wojen krzyżowych</i>	1895, nr 1–17 1895, nr 12–46 1895, nr 19–35 1895, nr 40–52
1896	Synoradzki Michał, <i>Sąd Boży, powieść z czasów Ryszarda Lwie Serce</i> Verne Jules, <i>Przygody Szymona Harta</i> , tł. Bronisława Kowalska	1896, nr 1–52 1896, nr 43–52
1897	Teresa Jadwiga [Papi Teresa Jadwiga], <i>Szczęście</i> Umiński Władysław, <i>Na falach Atlantyku</i> Synoradzki Michał, <i>Przygody towarzysza pancernego według jego pamiętników opowiedziane</i> Gębarski Stefan, <i>Skarby na dnie Wisły</i> Mael Piotr, <i>Wśród skał i przepaści</i> , tł. Bronisława Kowalska <i>Wśród lodów i nocy</i> , według Fridtjofa Nansena opracował Władysław Umiński	1897, nr 1–21 1897, nr 1–25 1897, nr 30–52 1897, nr 30–52 1897, nr 26–52 1897, nr 27–52
1898	Gębarski Stefan, <i>Napoleon w Egipcie,</i> <i>opowiadanie historyczne</i> Umiński Władysław, <i>Tajemnicza bandera,</i> <i>opowiadanie na tle dziejów Indyj Zachodnich</i> Synoradzki Michał, <i>Wakacje na wsi</i>	1898, nr 9–52 1898, nr 22–53 1898, nr 28–53
1899	Umiński Władysław, <i>Flibustyerowie,</i> <i>opowiadanie na tle dziejów Indyj Zachodnich</i>	1899, nr 1–26

Tabela 6 – cd.

Rok	Autor / Tytuł	Druk w nr
	Gębarski Stefan, <i>Rycerze świętej Kingi, opowieść z lat dawnych</i>	1899, nr 8–52
	<i>Czarodziejski zamek</i> , podług Henryka de Nassau opracowali Maria Sowińska i Władysław Karoli	1899, nr 23–46
	<i>Król stepów, opowieść z dziejów Meksyku</i> [brak nazwiska autora]	1899, nr 31–52
1900	Gębarski Stefan, <i>Król i wójt, powieść z lat dawnych</i>	1900, nr 16–52
	d'Arthez Daniel, <i>Złoto w krainie lodów</i> , tł. Bronisława Kowalska	1900, nr 32–52
1901	Teresa Jadwiga [Papi Teresa Jadwiga], <i>Dwie potęgi, powieść z czasów Dyoklecjana</i>	1901, nr 1–20
	Umiński Władysław, <i>Biały mandaryn, przygody rodziny polskiej na Dalekim Wschodzie</i>	1901, nr 1–44
	Verne Jules, <i>W puszczech Afryki</i> , tł. Bronisława Kowalska	1901, nr 26–52
	<i>Cyd, poemat średniowieczny hiszpański</i> , opracował Kazimierz Król	1901, nr 38–52; 1902, nr 1–8
1902	Umiński Władysław, <i>Mierz siły na zamiary (Synowie puszczy poleskiej)</i>	1902, nr 1–10
	<i>Dwaj bracia</i> , według A. Daudeta opracowała A. Domosławska	1902, nr 1–22
	Trąmbczyński Włodzimierz, <i>Z biegiem Wisły i Noteci</i>	1902, nr 10–52
	Laurie Andrzej, <i>W krainie bohaterów</i> , tł. Bronisława Kowalska	1902, nr 23–46
	Synoradzki Michał, <i>Baśnie i podania ludu polskiego</i>	1902, nr 34–52; 1903, nr 9–35
	Teresa Jadwiga [Papi Teresa Jadwiga], <i>Nawrócony, opowieść z czasów oblężenia Warszawy przez Szwedów</i>	1902, nr 41–51
1903	Desbeau Emil, <i>O czym Janek nie wiedział, opowieść przyrodnicza nagrodzona przez Akademię Francuską</i> , tł. S. Gębarski	1903, nr 1–24
	Umiński Władysław, <i>Historia biednego chłopca w pięciu częściach świata</i>	1903, nr 1–52
	Teresa Jadwiga [Papi Teresa Jadwiga], <i>Zaranie, opowieść z dziejów Bułgarii</i>	1903, nr 26–52; 1904, nr 1–20

Rok	Autor / Tytuł	Druk w nr
	<i>Frytjof, opowieść z podań skandynawskich</i> , opracował Kazimierz Król Synoradzki Michał, <i>Nasze podania dziejowe</i> <i>Wśród ławic oceanu</i> , podług Rudyarda Kiplinga opracowała G.E. Lenartowska	1903, nr 32–50 1903, nr 36–52; 1904, nr 1–53 1905, nr 1–52 1903, nr 43–52
1904	Gębarski Stefan, <i>Z życia wielkiego wodza Eneida</i> , opracował Kazimierz Król Hoffman Karol, <i>Dzieci przewodnikami, z wycieczek po kraju</i> Morawska Zuzanna, <i>Agdos, opowieść z czasów starożytnej Grecji</i> <i>Pan z Antypodów, opowiadanie z podróży</i> , przekł. z franc. [brak nazwiska tłumacza]	1904, nr 1–53 1904, nr 1–20 1904, nr 20–31; 1905, nr 1–35 1904, nr 23–31 1904, nr 34–53
1905	Umiński Władysław, <i>W krainie wschodzącego słońca</i> Gomulicki Wiktor, <i>Wspomnienia niebieskiego mundurka</i> M.S. [Synoradzki Michał?], <i>Obrazki z przeszłości</i> Glińska Aldona, <i>Tylko kolce</i> Ewa Marya, <i>Największy dar bogów, powieść z czasów starożytnego Rzymu</i> <i>Pieśń o Beowulfie</i> , opracował Kazimierz Król	1905, nr 1–40 1905, nr 1–52 1905, nr 25–52 1905, nr 25–34 1905, nr 35–45 1905, nr 36–45
1906	Miecznik Antoni, <i>Motyl szczęścia</i> <i>Z klechd skandynawskich</i> , opracował Kazimierz Król <i>Obrazy z wojen krzyżowych</i> , według M. Michaud opracował St. G. [Stefan Gębarski]	1906, nr 1–20 1906, nr 6–26 1906, nr 15–51
1907	Kipling Rudyard, <i>Pośród zwierząt</i> , opracował Józef Ciembroniewicz Niewiarowski Jan, <i>Krwawe błyski, powieść na tle wydarzeń roku 1863</i> <i>Parsyfal, z poezji staroniemieckich</i> , opracował Kazimierz Król Renard Georges, <i>Zaginiona, opowieść z życia osadników w Afryce</i> , tł. Bronisława Kowalska	1907, nr 1–22 1907, nr 1–25 1907, nr 33–52; 1908, nr 2–34 1907, nr 45–52; 1908, nr 1–32
1908	Verne Jules, <i>Pogoń, powieść współczesna</i> [brak nazwiska tłumacza]	1908, nr 26–52

Tabela 6 – cd.

Rok	Autor / Tytuł	Druk w nr
1909	Umiński Władysław, <i>Samolotem naokoło świata</i>	1909, nr 2–52
	Verne Jules, <i>Rozbitki</i> , tł. Stefan Gębarski	1909, nr 33–52; 1910, nr 16–42
1910	Umiński Władysław, <i>Ponad morzami i lądami (część druga opowiadania Samolotem naokoło świata)</i>	1910, nr 1–53
	Sandeau J., <i>W królestwie mew</i> [brak nazwiska tłumacza]	1910, nr 1–24
	Gębarski Stefan, <i>Król Jagiello i mistrz Ulryk, opowiadanie historyczne z czasów pogromu grunwaldzkiego</i>	1910, nr 3–49
	Hoffman Karol, <i>Wspomnienia z przeszłości Tajemniczy palankin, powieść z życia mieszkalców Dalekiego Wschodu</i> , według Carla Bella opracowała Bronisława Wierusz-Kowalska	1910, nr 19–22 1910, nr 32–53
	Niewiarowski Jan, <i>Białe sukmany, opowiadanie historyczne</i>	1911, nr 1–21
	Bronisława Wierusz-Kowalska, <i>Skarb Maorysów, powieść z życia osadników w Nowej Zelandii</i>	1911, nr 1–25

Źródło: „Przyjaciel Dzieci” 1892–1911.

Najwytrwalszymi dostarczycielami większych form prozatorskich okazywali się więc w takim ujęciu Władysław Umiński, Stefan Gębarski, Michał Synoradzki i (zmarła w trakcie kadencji redakcyjnej Jana Skińskiego w r. 1906) Teresa Jadwiga Papi.

Redakcja starała się także w pewien sposób kreatywnie wpływać na rozwój prozy dla młodego odbiorcy organizując w listopadzie 1893 r. (a więc u początków kadencji redaktora Jana Skińskiego) własny konkurs na powieść dla młodzieży, którego nader ogólnikowe wymogi określono następująco:

Powieść powinna być budująca przez swą dążność moralno-chrześcijańską, napisana zajmująco, językiem jasnym, wolnym od naleciałości cudzoziemskich, tak aby mogła być bez żadnych poprawek w „Przyjacielu Dzieci” drukowaną, i obejmować od 3 do 4 tysięcy wierszy czterdziestozgłoskowych¹⁹.

W wyznaczonym terminie (do 1 IV 1894 włącznie) do redakcji wpłynęły 33 prace konkursowe opatrzone stosownymi godłami²⁰, z których konkursowe jury (w składzie:

¹⁹ Konkurs „Przyjaciela Dzieci”, „Przyjaciel Dzieci” 1893, nr 46.

²⁰ Konkurs „Przyjaciela Dzieci”, „Przyjaciel Dzieci” 1894, nr 18.

Adam Pług, Kazimierz Gliński, Władysław Umiński, Zuzanna Morawska, Stefan Gębarski, Kazimierz Król, Florian Łagowski, Aleksander Smaczniński, Jan Skiwski) przyznało pierwszą nagrodę w wysokości 150 rubli współczesnej obyczajowej powieści *Krewni* sygnowanej pseudonimem E. Jerlicz (używała go Eugenia Leśniewska)²¹.

Odwrót od znamienych dla okresu przed r. 1890 pryncypiów „gregorowiczowskich” wyrażał się przede wszystkim w zmianie nastawienia do pisarstwa fantastycznego i baśniowego, które — bez żadnych nowych odredakcyjnych deklaracji programowych — zaczęło się po prostu znowu pojawiać na kartach „Przyjaciela Dzieci”, w skromnym zakresie zresztą już od czasów objęcia fotela redaktora naczelnego przez Emila Skiwskiego, a znacznie intensywniej za czasów jego następcy Jana Skiwskiego. Oznaczało to, iż redakcja zarzuciła typowe dla poprzedniej fazy „gregorowiczowskiej” przekonanie o wychowawczej szkodliwości wszelkiej fantastyki dla młodego odbiorcy. Akceptowano więc w tygodniku zarówno adaptacje baśni ludowych czy podań i legend odnoszących się do dziejów ojczystych, jak i autorskie baśnie tworzone przez poszczególnych pisarzy. Ze stosunkowo obfitego materiału wymieńmy przykładowo, spośród utworów większej wartości artystycznej, większej objętości lub publikowanych w specjalnie wyodrębnionych dłuższych cyklach wybrane „cudowne bajki” Adolfa Dygasińskiego (w r. 1897 ogłoszono *Mistrza Twardowskiego* i *Borutę*)²², rozbudowany cykl sygnowany przez Michała Synoradzkiego *Baśnie i podania ludu polskiego* (1902–1903), tegoż cykl *Nasze podania dziejowe* (1903–1904) czy powieść fantastyczną Antoniego Miecznika *Motyl szczęścia* (1906).

Wśród ówczesnych tekstów powieściowych (niekiedy przez autorów nazywanych wszakże skromniej „opowieściami” lub „opowiadaniem”) „Przyjaciela Dzieci” wychodzących spod piór pisarzy rodzimych można wyróżnić kilka podstawowych kategorii. Pierwszą stanowiły utwory o tematyce w zasadzie współczesnej, dotyczące życia dzieci i młodzieży (zarówno chłopców, jak i dziewcząt), starające się — z różnym powodzeniem i nierównymi efektami artystycznymi — uchwycić realia konkretnych portretowanych środowisk, problemy i dylematy młodych bohaterów związane z funkcjonowaniem w społeczeństwie, kształtowaniem pożądaných norm i wzorców zachowania (z przewodnimi motywami poszanowania pracy, poświęcenia dla innych oraz pewnego społecznego demokratyzmu, krytycznego wobec wywyższania się z powodu „lepszego” pochodzenia), wprowadzające także wątki związane ze zróżnicowanymi sposobami zdobywania potrzebnej edukacji. Wymieńmy w tym szereg takie np. utwory, jak *Z dziennika Leonki* (1893) i *Krewni* (1895) E. Jerlicza (pseudonim Eugenii Leśniewskiej), *Kazio* Walerii Marrené-Morzkowskiej (1894), *Kolega Julka* Bronisława Grabowskiego (1895), *Szczęście* Teresy Jadwigi Papi (1897),

²¹ Konkurs „Przyjaciela Dzieci”, „Przyjaciel Dzieci” 1894, nr 49. Nagrodzona powieść została opublikowana (za osobnym honorarium autorskim) w „Przyjacielu Dzieci” 1895, nr 1–17.

²² A. Dygasiński, *Mistrz Twardowski, baśń*, „Przyjaciel Dzieci” 1897, nr 14; tenże, *Boruta (baśń)*, tamże 1897, nr 27–28.

wyróżniające się szczególnie ponurym i pesymistycznym odzwierciedleniem losów wiejskiego dziecka w mieście *Tylko kolce* Aldony Glińskiej (1905), tak szybko popularne, fabularnie przesunięte w przeszłość sprzed powstania styczniowego *Wspomnienia niebieskiego mundurka* Wiktora Gomulickiego (1905, pierwodruk prasowy z charakterystycznym pominięciem rozdziału o rosyjskim nauczycielu-alkoholiku) czy *Lili* (1907) Iskierki (pseudonim Anny Gabszewiczowej).

Kategorię drugą stanowiły powieści, których fabuła (często wprowadzająca młodych bohaterów, niekiedy wzbogacona o pewne elementy sensacyjno-przygodowe) była właściwie jedynie pretekstem do przedstawienia bardzo mocno rozbudowanych informacji krajoznawczo-etnograficznych związanych z różnymi regionami ojczystego kraju (przykładowo: *Zaginiony w grotach Ojcowa* 1894 i *Robinson tatrzański* 1895 Stefana Gębarskiego, *Wakacje na wsi* Michała Synoradzkiego 1898 czy *Dzieci przewodnikami (z wycieczek po kraju)* Karola Hoffmana 1904–1905).

Kategoria trzecia to — prezentowana szczególnie obficie — umiejscowiona w bliżej nieokreślonej współczesności odznaczająca się szczególnie wartką i pełną zwrotów akcją proza podróżniczo-przygodowa, rozgrywająca się często w egzotycznych lub słabo znanych u nas regionach świata, czasami inspirowana rzeczywistymi autentycznymi wydarzeniami (jak walki o wyzwolenie Kuby spod panowania hiszpańskiego 1895–1898 czy powstanie bokserów w Chinach 1899–1901), wzbogacona niekiedy o elementy science-fiction (dawkowane jednak ostrożnie i utrzymane w granicach prawdopodobieństwa wynikającego z aktualnego rozwoju nauki i techniki), nader chętnie wprowadzająca Polaków w roli znaczących lub nawet pierwszoplanowych postaci. Tę odmianę niemal całkowicie zmonopolizowały powieści niezwykle płodnego Władysława Umińskiego, by wymienić np. takie jego dokonania, jak *Wędrowną wyspa* (1893), *W nieznanne światy* (1894), *Na falach Atlantyku* (1897), *Tajemnicza bandera* (1898), *Flibustierowie* (1899), *Biały mandaryn. Przygody rodziny polskiej na Dalekim Wschodzie* (1902), *Mierz siły na zamiary (Synowie puszczy poleskiej)* (1902), *W krainie wschodzącego słońca (przygody biednego chłopca w pięciu częściach świata)* (1905), *Samolotem naokoło świata* (1909) i *Ponad morzami i lądami* (1910).

Wreszcie kategorię czwartą stanowiła, również obficie reprezentowana, proza historyczna i historyczno-przygodowa z dziejów Polski lub dziejów powszechnych, raczej sięgająca do czasów odległych (najchętniej starożytności lub średniowiecza, a w każdym razie nie wykraczająca poza czasy napoleońskie), w której w warszawskim tygodniku specjalizowali się przede wszystkim Teresa Jadwiga Papi (m.in. *U szczytu i w przepaści* 1893, *Dwie potęgi. Powieść z czasów Dioklecjana* 1901, *Zaranie. Opowieść z dziejów Bułgarii* 1903–1904, *Nawrócony. Powieść z czasów obłężenia Warszawy przez Szwedów* 1907).

W prozie historycznej „Przyjaciela Dzieci” okresu już po r. 1905 należy odnotować istotną nowość. Otóż w wyniku pewnego rozluźnienia carskiej cenzury pierwszy raz w warszawskim tygodniku zaistniała możliwość opublikowania utworu literackiego odwołującego się do całkowicie niecenzuralnych wcześniej dziejów powstania stycz-

niowego. Chodzi tutaj o, skądinąd mierną artystycznie, powieść Jana Niewiarowskiego *Krwawe błyski. Powieść na tle wydarzeń 1863 roku* (1907). Jej treścią były dzieje niewielkiego oddziału powstańczego zmontowanego spontanicznie przez braci-gimnazjalistów w pierwszych miesiącach walk pod wpływem zamordowania krewnych przez soldateskę rosyjską. Niewiarowski mocno eksponował okrucieństwo i bezwzględność wojsk rosyjskich, zarazem jednak dostrzegał niedozbrojenie i nieprzygotowanie militarne „partii” powstańczych, złe dowodzenie, mającą swoje powody nieufność a nawet wrogość do powstańców części chłopstwa i Żydów — *Krwawe błyski*, jakkolwiek adresowane do młodego odbiorcy, nie były więc jedynie okolicznością jednowymiarową laurką patriotyczną. Ciekawostkę stanowiła nie napotykalna sprzeciwu cenzury decyzja redakcji zilustrowania tekstu autentycznymi fotografiami powstańców 1863 r. Podobny nowatorski charakter miała odsunięta w dawniejszą, choć również dotąd niecenzuralną, przeszłość powieść tegoż Jana Niewiarowskiego *Białe sukmany* (1911), osnuta na tle udziału chłopskich formacji w powstaniu kościuszkowskim.

Korzystając z rozluźnienia cenzury redakcja — powtarzając niejako przedsięwzięcia poczynione również na gruncie wierszopisarstwa — opublikowała także w r. 1908 opowiadanie Marii Bogusławskiej *Dziecko wielkopolskie*, będące swoistą beletrystyczną transkrypcją głośnych niewiele wcześniej wydarzeń spod zaboru pruskiego w postaci strajku szkolnego we Wrześni w r. 1901 i ukarania chłostą dzieci odmawiających odpowiedzi w języku niemieckim na lekcji religii²³.

Odosobnioną, bardzo interesującą próbą wprowadzenia na łamy pisma wydarzeń i problemów najbardziej współczesnych i to z terenu Królestwa Polskiego stało się ogłoszone w r. 1906, z pewnością na fali wydarzeń rewolucyjnych, opowiadanie Antoniego Miecznika *Strajk*, przedstawiające kłopoty fabrykanta, który mierzy się ze strajkiem robotników w swojej fabryce, tłumaczącego nierozumiejącym sytuacji dzieciom, że robotnicy mają też swoje racje, które należy uznać w imię sprawiedliwości i zaspokoić w miarę możliwości ich żądania:

[...] droższą mi jest sprawiedliwość, aniżeli pieniądze. Nikt nie powinien szczęścia swego opierać na wyzysku innych. A strajk to jedyna broń tych ludzi prostych przeciwko krzywdzie, jaka im się dzieje. O ile też strajk nie jest wybrykiem, o tyle jest dobry, bo zmusza właścicieli zakładów przemysłowych do ustępstw na korzyść swych bliźnich, względem których trzeba się kierować ludzkością i [...] sprawiedliwością [...] sprawiedliwość, nie zaś siła są [sic!], winno być: jest] najlepszą bronią przeciwko strajkom²⁴.

W dziedzinie prozy obcej interesujący tutaj okres przynosił przede wszystkim drugą falę przyswajania podrózniczko-przygodowych powieści Julesa Verne’a (pierwsza, bardzo intensywna, miała w „Przyjacielu Dzieci” miejsce w latach 1875–1884),

²³ M. Bogusławska, *Dziecko wielkopolskie*, „Przyjaciel Dzieci” 1908, nr 8.

²⁴ A. Miecznik, *Strajk*, „Przyjaciel Dzieci” 1906, nr 37, s. 584.

tłumaczonych (sporadycznie także opracowywanych w postaci rodzaju skrótu) przez Bronisławę Kowalską (*Zamek wśród gór* 1892, *Nadzwyczajne przygody pana Antifera* 1894–1895, *Przygody Szymona Harta* 1896, *W puszczech Afryki* 1901, *Pogoń* 1908) i Stefana Gębarskiego (*Rozbitki* 1909–1910). Podobną odmianę piśmiennictwa reprezentowali i inni tłumaczeni przeważnie z francuskiego ówczesnie popularni beletryści. Nie wymieniając tu wszystkich wspomnijmy o, przekładanym również przez Bronisławę Kowalską, znanym już czytelnikom „Przyjaciela Dzieci” z lat wcześniejszych — autorze takim, jak André Laurie (właśc. Jean-François Paschal Grousset — *W krainie bohaterów* 1902). Z obszaru języka angielskiego przyswojono m.in. prozę Rudyarda Kiplinga (*Pośród zwierząt*, oprac. Józef Ciembroniewicz 1907) i Arthura Conan Doyle’a (*Przygody pułkownika* 1908)²⁵. Jako swoistą ciekawostkę warto wspomnieć anonimowy (zapewne dokonany z drugiej ręki, o ile nie mamy tu do czynienia z mistyfikacją) przekład z literatury japońskiej — Gensai Mouruai *Nanko. Przygody z życia młodego Japończyka. Opowiadanie z XVII wieku* (1906)²⁶.

Rozrykowo-przygodowy charakter nader licznych przekładów ze współczesnych literatur obcych redakcja „Przyjaciela Dzieci” usiłowała w pewnym sensie zrównoważyć popularyzacją wybitnych zabytków dawnej europejskiej epiki wierszowanej. Służyły temu przedsięwzięcia Kazimierza Króla, który ogłosił w odcinkach cykl obszernych, opatrzonych stosownymi komentarzami po części tłumaczeń (zawsze prozą, dlatego redakcja umieszczała je wśród utworów powieściowych i opowiadań), po części adaptowanych streszczeń szeregu głównie średniowiecznych dzieł, a mianowicie (zachowujemy stosowaną przez niego tytulaturę): *Cyd, poemat średniowieczny hiszpański* (1901–1902), *Frytjof, opowieść z podań skandynawskich* (1903), *Eneida* (1904), *Pieśń o Beowulfie* (1905), *Z klechd skandynawskich* (1906), *Z poezji staroniemieckiej* (1906), *Parsyfal, z poezji staroniemieckiej* (1907–1908).

Trzeci sektor tekstów literackich „Przyjaciela Dzieci”, jaki stanowiły drobne utwory sceniczne pisane głównie z myślą o dziecięcych teatrzykach amatorskich (określane przez autorów przeważnie jako „komedyjki” lub „obrazki sceniczne”), okazał się w okresie redakcji Jana Skińskiego wyjątkowo płodny, gdyż owocował drukiem aż 80 utworów, z których 10 ogłoszono bezimiennie. Zauważalna była też wewnętrzna zmiana dynamiki, gdyż początkowo publikowano — jak i we wcześniejszych fazach — maksymalnie do 4 komedyjek rocznie, natomiast od r. 1906 trafiało się nawet po kilkanaście utworów, z wyraźnym podziałem na przeznaczone dla starszych i młodszych odbiorców. Wyszły one — poza anonimowymi — spod piór ogółem 34 autorów. Listę najbardziej aktywnych zestawia poniższa tabela:

²⁵ A. Conan Doyle, *Przygody pułkownika*, „Przyjaciel Dzieci” 1908, nr 38–41.

²⁶ Gensai Mouruai, *Nanko. Przygody z życia młodego Japończyka. Opowiadanie z XVII stulecia*, „Przyjaciel Dzieci” 1906, nr 20–30.

Tabela 7

Najczęściej publikowani autorzy utworów scenicznych „Przyjaciela Dzieci” okresu redakcji Jana Skińskiego (VII 1892 – III 1911)

Nazwisko i imię	Liczba publikacji	Lata publikacji
Gerson-Dąbrowska Maria	7	1910–1911
Bogusławska Maria	6	1903, 1907–1910
Bojarska Helena	6	1904, 1907–1910
Mojkowski Henryk	5	1895–1896, 1898–1899
Stattlerowa Cecylia	5	1906, 1909–1911

Źródło: obliczenia własne na podstawie spisów treści „Przyjaciela Dzieci” 1892–1911.

Poza „weteranką” tygodnikowej twórczości dla najmłodszych Heleną Bojarską, były to w zasadzie nazwiska nowe, ale nie wpłynęło to, niestety, na ogólny nader skromny poziom artystyczny drobiazgów scenicznych „Przyjaciela Dzieci”, tradycyjnie już pozostających daleko w tyle za prozą i wierszami pisma. Poza wymienionymi wyżej do aktywniejszych dostarczycieli komedijek zaliczyć można wówczas było m.in. Stefana Gębarskiego, Janinę Porazińską, Karolinę Szaniawską i Zofię Zacharkiewiczównę.

Ale i wśród nie reprezentujących żadnych znaczących walorów tekstów scenicznych lat 1892–1911 dostrzec można pewne innowacje, przejawiające się przede wszystkim w poszerzeniu wachlarza odmian tej dziedziny pisarstwa. Poza tradycyjnymi i dotychczas dominującymi komedijkami dydaktycznymi odtwarzającymi scenki rodzajowe i dobrodusznie wykipiwającymi najczęściej drobne wady i przywary dziecięce²⁷ obserwujemy w tym dziale przeobrażenia analogiczne do zachodzących w prozie i poezji tygodnika — zwłaszcza wcale obfite pojawienie się utworów scenicznych o charakterze baśniowo-fantastycznym²⁸. Ogłaszano także utwory o tematyce historycznej, niemniej w bardzo specyficznej odmianie, niespotykanej w innych pismach dla dzieci, uprawianej w warszawskim tygodniku przede wszystkim przez Marię Gerson-Dąbrowską. Autorka ta przywiązywała zasadniczą wagę nie tyle do popularyzowania określonych epizodów czy postaci z narodowej przeszłości, ile skupiała się na estetyczno-wizualnych aspektach przeszłości (przede wszystkim

²⁷ Przykładowo: H. Mojkowski, *Cenzury, obrazek dramatyczny w jednej odsłonie*, „Przyjaciel Dzieci” 1895, nr 50–52; W. Izdebska, *Pyszalek, komedyjka w dwóch odsłonach*, tamże 1901, nr 34–37; K. Hoffman, *Leniwy Janek, komedyjka w trzech aktach*, tamże 1903, nr 10–18.

²⁸ Przykładowo: C. Stattlerowa, *Kwiat paproci, obrazek sceniczny*, „Przyjaciel Dzieci” 1906, nr 25–28; *U wróżki, baśń fantastyczna w jednej odsłonie*, tamże 1907, nr 32; A. Wiśniewska, *Król węzów, baśń w trzech aktach a dwóch odsłonach podług „Pamiętnika Tatrzńskiego”*, tamże 1907, nr 44–51.

strojach i dekoracjach) oraz na aspektach stricte teatralnych (jak np. oświetlenie czy ruch sceniczny) tworząc własną koncepcję dziecięcego „teatru w domu polskim”. Koncepcję tę wyłożyła w obszernym wstępie do cyklu własnych propozycji scenicznych. Uważała, że grane przez dzieci „obrazki” winny być bardzo krótkie (nie zajmujące przy przedstawianiu więcej niż 10 minut) i odnosić się do wydarzeń i postaci powszechnie znanych („fakty doskonale znane i ulubione”), natomiast przede wszystkim:

[...] chodzić nam w nich będzie [...] właśnie o ładne grupowanie się postaci grających, tak aby każda scena stanowiła pewien skończony obrazek. Prócz tego zaś, gdy zasłona spada [...] też same osoby, które brały udział w odegraniu, pozostają; i w czasie gdy za sceną chór śpiewa jakąś odpowiednią piosenkę, grupują się w żywy obraz.

„Ale jak się ugrupować?” — zapytacie — jak poradzić z ubiorami? Jak zrobić dekoracje? jak oświetlić?

Na te wszystkie pytania, które przewiduję z góry, postaram się dać wam odpowiedź, której dopełnienie znajdziecie w szeregu rysunków, załączonych przy każdym drukującym się obrazku scenicznym²⁹.

W okresie redakcji Jana Skińskiego Maria Gerson-Dąbrowska ogłosiła siedem odcinków „teatru w domu polskim”, przy czym każdy z nich zakończony był drobiazgowymi ilustrowanymi wskazówkami dotyczącymi przede wszystkim detali kostiumologicznych epoki i sposobów ich wykonania w domowych realiach³⁰.

Swoistą kategorię tekstu scenicznego dla dzieci wypracowała Maria Bogusławska, w swoich niektórych utworach łącząca akcenty historyczne lub nawet zapożyczone z wydarzeń aktualnych z elementami fantastyczno-alegorycznymi. W r. 1907 Bogusławska ogłosiła „obrazek fantastyczny ze śpiewami w jednej odsłonie” *Sąd Europy*, w którym Duch Europy po wysłuchaniu skarg dziecka wielkopolskiego prześladowanego za przywiązanie do mowy i wiary wyklucza butnego i ponurego Niemca ze społeczności europejskiej przy pełnej aprobacie Francuza, Anglika, Włocha, Austriaka i Szwajcara, pokazanych z lekkimi elementami dobrodusznej kpiny, ale i pełną sympatią³¹. Taż autorka napisała również opublikowany w rocznicowym

²⁹ M. Gerson-Dąbrowska, *Teatr w domu polskim. Obrazy historyczne. Słowo wstępne*, „Przyjaciel Dzieci” 1910, nr 20, s. 232.

³⁰ W skład cyklu M. Gerson-Dąbrowskiej *Teatr w domu polskim* weszły za redakcji Jana Skińskiego następujące „obrazy historyczne”: *Wanda*, „Przyjaciel Dzieci” 1910, nr 21–24; *Jagiello pod Grunwaldem*, tamże 1910, nr 25–28; *W Piastowej chacie*, tamże 1910, nr 43–47; *Lokietek w grotach Ojcowa*, tamże 1910, nr 48–51; *Kazimierz i Rokiczana*, tamże, 1911 nr 3–5; *Jadwiga*, tamże 1911, nr 6–8; *Urszulka z Czarnolasu*, tamże 1911, nr 11–14. Cykl był kontynuowany także później za redakcji Wacława Podwińskiego.

³¹ M. Bogusławska, *Sąd Europy. Obrazek fantastyczny ze śpiewami w jednej odsłonie*, „Przyjaciel Dzieci” 1907, nr 38–42. Ciekawostką jest finalny epizod tegoż obrazka, w którym paż sygnalizuje Duchowi Europy przybycie na sąd przedstawiciela kolejnego narodu („z dalekiej strony [...] trójką

roku 1910 „obrazek fantastyczny” *Na polach Grunwaldu*, w którym z kolei bawiące się w tym miejscu wiejskie dzieci spotykają duchy zięjącego nienawiścią rycerza krzyżackiego i rycerza polskiego, zasmuconego niedostatecznym uszanowaniem przez nie dawnego pola bitwy³².

Jako osobliwy akcent swoiście „autotematyczny” warto wymienić jeszcze komecyjkę z r. 1903 pt. *W redakcji*, pióra prawdopodobnie Jadwigi Chrzęszczewskiej, w żartobliwy sposób malującą pracę redakcji „Przyjaciela Dzieci” i jej problemy z nadmiernie roszczeniowymi dziecięcymi odbiorcami, naiwnie przy tym interpretującymi utwory tygodnika jako aluzje personalne pod własnym adresem³³.

Całościowy ogląd funkcjonowania działu tekstów literackich „Przyjaciela Dzieci” (wierszowanych, prozatorskich i przeznaczonych dla sceny) okresu redakcji Jan Skiwskiego czyli lat 1892–1911 zdaje się prowadzić do następujących wniosków:

- dział ten rozwijał się dynamicznie ilościowo, zajmując ze swymi 3675 tekstami bezwzględnie pierwsze miejsce w strukturze tygodnika³⁴, w większości czasu zajmując też najbardziej uprzywilejowane i najbardziej eksponowane miejsce w kolejnych rocznych spisach treści,
- przyczyny biologiczne spowodowały widoczną zmianę pokoleniową i zauważalne już zwłaszcza w XX w. odmłodzenie znacznego grona literackich współpracowników,
- redakcja starała się po r. 1905 wykorzystywać wprowadzone wówczas pewne ulgi systemu rosyjskiego nadzoru prasy ostrożnie publikując utwory podejmujące niecenzuralne uprzednio wątki polskich walk narodowo-wyzwoleńczych XVIII–XIX w. oraz reagujące na wybrane wydarzenia współczesne,
- rewizji uległy niektóre dawne pryncypia „gregorowiczowskie”, przede wszystkim zarzucono koncepcję o szkodliwości wychowawczej utworów fantastyczno-baśniowych,
- pod względem preferencji artystycznych lata 1892–1911 w zasadzie nie przyniosły zasadniczego przełomu, w głównych zarysach kontynuując doświadczenia i tradycje pozytywistyczne, nie reagując jeszcze wyraźniej na nowe prądy modernizmu.

koni” — a więc Rosjanina?), ale nie zostaje on już dopuszczony przed oblicze Ducha z powodu spóźnienia i zakończenia przewodu sądowego.

³² M. Bogusławska, *Na polach Grunwaldu. Obrazek fantastyczny*, „Przyjaciel Dzieci” 1910, nr 30–33.

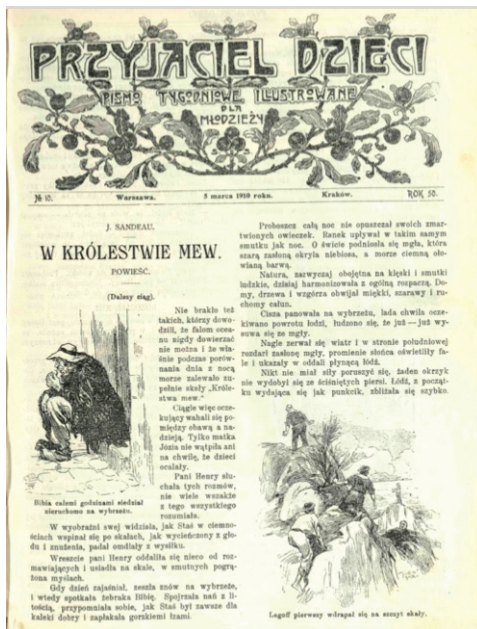
³³ J. Ch. [J. Chrzęszczewska?], *W redakcji. Komecyjka w jednym akcie do odegrania w teatryku amatorskim*, „Przyjaciel Dzieci” 1903, nr 40–45.

³⁴ W mniej więcej porównywalnej czasowo rekordowej kadencji Jana Kantego Gregorowicza (1867–1890) ogłoszono w sumie 5176 tekstów literackich, była jednakowoż około cztery lata dłuższa.

Ryc. 1.

Strona tytułowa „Przyjaciela Dzieci”
(1900, nr 1)

Ryc. 2.

Strona tytułowa „Przyjaciela Dzieci”
(1910, nr 1)

Bibliografia

- Bibliografia historii Polski XIX i XX wieku*, t. 3: 1865–1918, wol. 1, Warszawa 2000.
- Bibliografia literatury dla dzieci i młodzieży 1901–1917*, Warszawa 2005.
- Boczar E., *Bibliografia literatury dla dzieci i młodzieży. Wiek XIX. Literatura polska i przekłady*, Warszawa 2010.
- Prasa dla dzieci i młodzieży 1824–1918*, t. 1: W.M. Kolasa, K. Woźniakowski, M. Rogoż, *Dzieje wydawnicze*, Kraków 2018.
- Prasa dla dzieci i młodzieży 1824–1918*, t. 2: M. Rogoż, K. Woźniakowski, S. Kwiecień, *Zawartość. Dodatki prasowe. Prasa religijna*, Kraków 2018.
- Kuliczowska K., *Literatura dla dzieci i młodzieży w latach 1864–1918. Zarys monograficzny. Materiały*, Warszawa 1975.
- Woźniakowski K., *Pierwsze lata warszawskiego „Przyjaciela Dzieci”: w kręgu Fryderyka Henryka Lewestama i współpracowników (kwiecień 1861 – czerwiec 1865)*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiarum Pertinentia” t. 13 (2015), s. 75–109.

- Woźniakowski K., „Okres jednak przejściowy jeszcze”: warszawski „Przyjaciel Dzieci” podczas redakcji Władysława Ludwika Anczyca (lipiec 1865 – marzec 1867), [w:] *Poetyka losu i historii: profesorowi Tadeuszowi Budrewiczowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. K. Gajda, R. Stachura-Lupa, K. Wądołny-Tatar, Kraków 2017, s. 405–424.
- Woźniakowski K., *Warszawski „Przyjaciel Dzieci” w epoce rozkwitu: redakcja Jana Kantego Gregorowicza (kwiecień 1867 – czerwiec 1892)*, cz. 1: *Charakterystyka ogólna. Teksty literackie*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2016, z. 1, s. 43–70.
- Woźniakowski K., *Warszawski „Przyjaciel Dzieci” w epoce rozkwitu: redakcja Jana Kantego Gregorowicza (kwiecień 1867 – czerwiec 1892)*, cz. 2: *W kręgu popularyzacji wiedzy. Oceny i podsumowania kadencji*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2016, z. 2, s. 45–63.
- Woźniakowski K., *Poligraf redaktorem: warszawski „Przyjaciel Dzieci” czasu redakcji Emila Skińskiego (wrzesień 1890 – czerwiec 1892)*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” t. 14 (2016), s. 236–253.